

A népi szemléletmód tükröződése a szegedi tájnyelv szókészletében*

I. Bevezető megjegyzések

1. Úgy hozta a sors: többször is részem lehetett abban, hogy a magyar nyelvtudomány egyik legkiemelkedőbb képviselőjének, D e m e L á s z l ó nak a kerek évfordulókon

---

* Részlet egy készülő nagyobb tanulmányból. Előadásként elhangzott a Deme László 80. születésnapja alkalmából rendezett ünnepi fölolvasó ülésen Szegeden, 2001. november 14-én.

rendezett születésnapj köszöntésén az előadással tisztelgők közé kerüljek. Mindegyik alkalommal úgy éreztem, hogy lett volna még mondanivalóm nemcsak oktatói-kutatói pályafutásának egészéről, hanem például a dialektológiában elért elméleti-módszertani eredményeiről, újításairól is. Ünnepeztünknek páratlanul gazdag életművéhez most másképpen szeretnék kapcsolódni, mint korábban: nem áttekintést nyújtok annak egy részéről vagy egészéről, hanem ehelyett egy olyan szaktudományi kérdést érintek, amely az utóbbi időben foglalkoztat, s amely arra is jó példa, hogy kutatómunkánkban nemcsak a monografikus igényű műveiből meríthetünk értékes gondolatokat, hanem a kisebb terjedelmű (akár csupán egy-két lapnyi) cikkeiből is. Ilyen például a Magyar Nyelvjárásokban egy nem rég megjelent írása is, amelyben jogos aggodalommal teszi föl a kérdést: „vajon mi magunk (s egyre távolabbi vizeken evezgető »utódaink«...) megteszünk—megtesznek-e mindent, hogy A magyar nyelvjárások atlasza valóban kincsésbánya legyen, ne pedig rozsdatemető! Van-e utánpótlás — vagy legalább az utánpótlásnak olyan része, akárha töredéke —, amely még az embert keresi a nyelvben, a használót a használat mögött?!” (Kincsésbánya — vagy rozsdatemető?: MNyj. 37. 1999: 133). S ugyanebben a cikkében kitűnő példán mutatja be, amint arra később még visszatérek, a nagyatlaszban rejlő adatok fölhasználhatóságát, vallatóra fogásuk tanulságait.

2. Az emberiség történetének kezdeteitől évezredekken keresztül jellemző lehetett a környezet olyan szemlélete, hogy az ember az anyagi világ, a természet dolgainak, jelenségeinek elnevezéseiben az egyedít, a konkrétat jelölte meg, idő múltával pedig — a gondolkodás fejlődése révén — absztrahálódással az általános fogalmak, az elvontabb jelentések is kialakultak. Ez a gondolkodásmód napjainkig fennmaradhatott, mégpedig elsősorban azok a közösségek őrizték meg, amelyek szoros kapcsolatban maradtak a természeti környezettel. Ez a réteg nagyon régóta általában a földművelő lakosság, a parasztság volt. Az előadásom címében szereplő *népi szemléletmód* szókapcsolat előtagja, a *népi* minőségjelző elsősorban erre a társadalmi csoportra vonatkozik, és jelentéstartalmát tekintve a továbbiakban 'a parasztsághoz tartozó, hozzá hasonló életmódú és hagyományú rétegekre jellemző' értelemben használom. Szóalkotásában és sokféle máig megtartott tájnyelvben ugyanis főképpen a földműveléssel foglalkozó népréteg őrizte meg a természeti valóság különböző tárgyainak, jelenségeinek és ezek tulajdonságainak elnevezéseiben látásmódjának konkrétságát, a képi gondolkodást.

3. Ami a szóban forgó kérdéskör szakirodalmát illeti, azt a vizsgálódás célja és anyaga alapján három csoportba lehet sorolni. A szemléletmódnak a szóalkotásban betöltött szerepét a nyelv és a gondolkodás összefüggésére vonatkozóan az általános nyelvészet kutatja, az egyes nyelvekre kiterjedően pedig (sajátos szaktudományi szempontjaik szerint) a nyelvtörténet és a dialektológia is vizsgálja. Ezeknek áttekintését itt el kell hagynom, az idetartozó szakirodalomból csupán egyet említek meg DEME LÁSZLÓTól, aki „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak gazdag tárházából például a *kukorica* térképlapjait abból a szempontból fogta vallatóra, hogy e növény különböző részei milyen szemléleti alapon, milyen elnevezés-lélektani okokból kaptak nevet nyelvjárásainkban. Kitűnő írásának — jó megfigyelőkészségről, éleslátásról tanúskodó — egy részlete így hangzik: „Vegyük most azt a lapot, amelyiken a kukoricacső végén kilógó szálak elnevezései találhatók. Ilyen neveket látunk: *haja*, *bajusza*, *selyme*, *cérnája*, *bojtja*, *üstöke*, *szösze*. Hasonlítás mind, de mindegyik máshoz. A *selyme* a zöld, a *szösze* a megbarnult állapot szerint; a *cérnája* a szálaire, a *haja*, *bajusza* az egészre utal, emberről mintázva; a *bojtja* meg az *üstöke* talán a tehén farka végén, illetőleg a ló fején, feje tetején található csomóhoz hasonlítva. — A hasonlítás az uralkodó mozzanat a növény tetejének az elnevezései-

ben is. Mind arra utal, hogy fent van, vagy hogy eléggé bozontos. Néhány példa: *címere, kalásza, virágja, bokrétája, keresztye; üstöke, bojtja, farka*” (i. h. 132).

Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy a népi szemléletmód vizsgálata több szempontból is lehetséges, hiszen a szavak keletkezésében és a már meglévő lexémák újabb jelentéseinek kialakulásában játszott szerepe például nyelvenként, egy-egy nyelven belül történeti korszakokként, vidékenként (egy-egy nyelvjárásonként) is különbözhet. Előadásomban a kétkötetes „Szegedi szótár” alapján azokat a lexémákat és csoportjaikat mutatom be — idő hiányában csupán vázlatosan —, amelyekben „a szegedi nemzet” népi szemléletmódja tükröződik.

II. A népi szemléletmód alapján keletkezett szókészleti elemek típusai

1. A népi időszámítás. — Sajátos szemlélet, népi gondolkodásmód nyilvánul meg abban, hogy — a magyar nyelvjárásokban sokfelé — az időpontok megjelölésére a pontos, konkrét évszámok helyett a helyi lakosság életében valamilyen szempontból fontosnak tartott események megnevezései használatosak. Különösen gyakoriak az olyan kifejezések, amelyek a kora tavasztól késő őszig tartó mezőgazdasági vagy házkörűli munkákhoz és a különféle ünnepi alkalmakhoz, jeles napokhoz kapcsolódnak. Arra is viszonylag sok példát találunk, hogy bizonyos történések emlékei csupán kisebb hatókörben (csupán egy-egy tájegységen vagy településen) maradtak fenn. Ilyen esemény, nagy természeti csapás volt például Szeged életében az 1879-es árvíz, amely emberéletben és anyagi tekintetben egyaránt nagy veszteségeket okozott, és a város településszerkezetének a XIX. század végén történt átalakulásában is jelentős szerepet játszott. Ezért is érthető, hogy e szomorú eseménynek a megnevezése napjainkig nagyon fontos időpontként él a szegediek és a Szeged környékiek emlékezetében és szóhasználatában, amint azt a „Szegedi szótár”-nak például a következő adatai is jól mutatják: „*árvíz* ’az 1879. évi szegedi nagy árvíz’. *Gyerkőc vótam, mikor az árvíz évötte Szögedöt*” (1: 85); „*nagvvíz ... A nagyvíz idején születtem. Más nevei víz, gergővize.*”; „*nagvízkő* ’az 1879. évi nagy árvíz idején’. *Nagvízkő Szentivánszügetbe menekültek öregapámék az atyafiakhoz.*” (2: 186) és „*víz ... ’az 1879. évi nagyárvíz’. Népünk ajkán korszakot jelöl: víz előtt, víz után.*” (2: 678). A népi időpont-megjelölésről és az 1879-es szegedi árvízről TÖMÖRKÉNY ISTVÁN, a szegedi nép és tájnyelv kiváló ismerője a következőket írta: „Ahhoz, hogy valami régiebb esemény mikor történt, vannak az embernek bizonyos határkövei. Így mondják: még iskoláskoromban volt az. A legénykor is jó határkö. Vagy pedig: fiatal házas voltam még akkor. Azután: még a katonáskodásom előtt történt. Miután azt pedig csak tudja minden ember, hogy melyik esztendőben szolgált, hát így valamenynyire meg lehet állapítani a szóban forgó esemény idejét. Nálunk ezekhez a határkövekhez még egy csatlakozik, de ez jókora nagy, súlyos és emlékezetes. A hetvenkilences árvíz. Köznyelven: a *nagvíz*. Vagy úgy, de hangsúlyozottan: a *víz*. S mondják az öregek, ha valami régi dolog elmondásába fognak: — Még a víz előtt történt, hogy...” (Munkák és napok a Tisza partján. Sajtó alá rendezte és az utószót írta PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1963. 462).

2. A névátvitel. — Az egyes szavaknak, mint ismeretes, idővel nemcsak a hangalakja változhat meg, hanem a jelentéstartalma is. Mivel a különböző lexémák jelentésének módosulásában a népi szemléletmódnak is szerepe lehet, ezért igyekeztem számba venni az ezzel összefüggő szegedi tájszókat is.

A jelentésváltozásoknak az egyik leggyakoribb kategóriája a névátvitel. Különösen gyakori a fogalmak tartalmi hasonlóságán alapuló névátvitel, amely általában azono-

sítással keletkezik. Egyik altípusában az emberi, állati testrészek neve kerül át a környező tárgyi világ valamely részének megnevezésére. Az sem ritka, hogy az állatok nevét emberre visszük át, mégpedig rendszerint eléggé bántó, gúnyos jelentéstartalmú vagy erősen pejoratív hangulatiságú tulajdonságfogalomként (pl. *disznó, marha, ökör, szamár*). A népnyelvre ez még inkább jellemző. Az ide sorolható példák egy része csak kisebb területen, esetenként csupán egy-egy településen használatos. Ilyen pl. a szegedi népnyelvben a *cinöge* 1. 'madárfajta (parus)', 2. 'cingár, vézna'. Olyan névátvitel is előfordul, amely bizonyos dolgok alaki vagy egyéb tulajdonságának hasonlóságán alapul. Az előbbire a *furuja* a példa (1. 'pásztorsíp', 2. 'férfi szeméremtest [tréf.]'), az utóbbira pedig a *ragadánacs* növénynév, amely 'bojtorján, bogánacs' jelentésű, ezenkívül tréfás szóhasználatban az 'anyja ruhájába kapaszkodó és tőle elmaradni nem akaró gyerek' értelemben is járatos volt a szegediek nyelvében.

3. Jelentéssűrítő összetételek. — A különféle jelentéssűrítő főnévi és melléknévi összetételek nemcsak a köznyelvi szóalkotásban játszanak fontos szerepet, hanem nyelvjárásainkban (így például a szegedi népnyelvben) is. Sajátos csoportjukat azok a szóösszetételek képezik, amelyek hasonlító jelentéstartalmúak. Ezek keletkezésének az az alapja, hogy a valóság valamely két konkrét eleme között különböző jellegű és fokú hasonlóság van.

A jelentéssűrítő főnévi összetételekben az előtag és az utótag összefüggése kétféle lehet: egyik csoportjukban tisztán hasonlítás fejeződik ki (pl. *egéruborka* 'apró, egyik végén elvékonyodó uborkafajta', *tutajbajusz* 'vastag, de lapos bajusz'; stb.), a másik típusukban pedig a hasonlításon kívül birtokviszony is van közöttük (pl. *búzavirágszín* 'világoskék', *kutyatökszilva* 'vöröshéjú, korai szilva' stb.).

Fölvettem anyagomba az olyan szavakat is, amelyekben a szóteremtés szemléleti alapja már alig érezhető, nem igazán világos, sőt valamilyen okból (pl. képzettársítás, az eredeti jelentés elhomályosulása miatt) nehezen kikövetkeztethetőnek látszik. Ilyen példák különösen a jelentéssűrítő szóösszetételek között találhatók nagyobb számban (pl. *mönycskepászúr* 'finom, fehérbőrű babfajta, csirájánál fekete folttal', *vérharmat* 'pirosba játszó harmatsöpp a fűvön' stb.). — Nem hagytam ki anyagomból azokat az összetételeket sem, melyekben (általában előtagként, azaz hasonlítóként) valódi tájszó szerepel. Az ilyen adatok után zárójelben mindig megadtam a jelentését, mint például a következő esetben: *ludájfejű* 'akinek formátlanul hosszúkás a feje' [*ludáj* 'főzőtök']. Összegyűjtöttem továbbá az olyan jelentéstömörítő összetételeket is, melyekben a mai nyelvérzék szerint az egyik összetevő (az egykor hasonlítóként funkcionáló előtag) jelentése — a szó jelölte dolog, tárgy elavulása, esetleg megszűnése következtében — napjainkra ismeretlenné vált, vagy majdnem teljesen elhomályosult. Ilyenek például a következő adatok: *keceállú* 'hegyesállú', *külüfejű* 'nagy fejű' (gúny.).

A) A fogalmak tartalmi hasonlóságán alapuló jelentéssűrítő összetételek. — a) Hasonlító—hasonlított jelentésszerkezetű főnévi összetételek. — Ide azokat az összetételeket soroltam, melyekben az előtag és az utótag között hasonlítás van. Egy részükben viszont a hasonlítás mellett birtokviszony is kifejeződik, ugyanis ezekben „az utótag jelentéstartalmát az előtagtól megnevezett személy vagy dolog tulajdonában, birtokában levő dologhoz hasonlítjuk” (B. LŐRINCZY ÉVA, Szintaktikailag pontosan nem elemezhető szavainkról: MNy. 1960: 66). Ennek megfelelően célszerűnek látszott, hogy az adatokat két alcsoportban mutassam be. A SzegSz.-ban megtalálható példák egy részének felsorolásától — terjedelmi okokból — el kellett tekintenem.

1. Hasonlítást kifejező összetételek: A SzegSz. adatai: *almanaspoja* ~ *almalasponya* 'alma alakú naspolyafajta', *bajuszrampa* 'a töltésből, vele párhuzamosan kiágazó kocsilejárat', *bogjakemönce* ~ *bagjakemönce* 'boglya alakú kemence', *bokorpaszúr* 'alacsony szárú, fehér szemű babfajta', *bűralma* 'vastag héjú téli almafajta', *cigányalma* 'pirosbarna, hosszúkás almafajta', *cigánybirka* 'fekete szőrű birka', *citromalma* 'hosszúkás, sárga héjú, egyik oldalán kissé piros almafajta', *kényőuborka* 'hosszúkás uborkafajta', *köcsögkalap* 'cilinder', *körtvelasponya* 'oly naspolyafajta, amely körte alakú', *lángpaprika* 'rendkívül csipős, selejtes paprika', *lángsiller* 'kadarkából szűrt, színében pirosba játszó borfajta', *lósóska* 'növényfajta, *Rumex crispus*', más neve *lósajáta*, *vadsóska*, *lótök* 'takarmánytök', *maddzagvasút* 'a kisvasút tréfás neve', *pagagájtulipánt* 'tarka, cirmos virágú tulipánfajta', *pipacsmeggy* 'aprószemű, piros meggyfajta', *pagócsaalma* 'almafajta', *pókhas* ~ *pukhas* 'pocakos', *seregjecsirke* 'nagyobbacska csirke' [*seregjéj* 'Sturnus vulgaris L.', más alakok *serege* és *seregje*], *szarvpaprika* 'olyan étkezési vagy savanyítani való paprika, amelynek szarv formája van'. Más neve *kecskeszarvú paprika*, *tojáskörte* 'körtefajta', *tojástök* 'apró, tojásalakú, fehér tökfajta, amelyet palozsnául szoktak a tyúk, liba fészkebe rakni', *tőcsérvirág* 'virágfajta', *tökdinnye* 'ízetlen, éretlen görögdinnye', *tökszöllő* 'kerek, nagy szemű szőlőfajta', *tutajbajusz* 'vastag, de lapos bajusz' (gúny.), *vajalma* 'fehér színű, finom almafajta', *vajgyékény* 'puha gyékény, amelyből lábtörölő, cipő készül', *vajkaraláb* 'nemesített karalábefajta', *vajkörtve* 'puha körtefajta', *vajpaszúr* 'nemesített zöldbabfajta', *vajretök* 'finom retekfajta', *vajsajáta* 'nemesített salátafajta', *véralma* 'apró, sötétvörös, savanykás, téli alma', *vérharmat* 'pirosba játszó harmatcsöpp a fűvön', *zsömjefakó* 'zsömleszínű fakó' (ló) és *zsömjeszín* 'sárgászöld' (tehén, ruha stb.).

2. Hasonlítást és birtokos kapcsolatot is kifejező összetételek: A SzegSz. adatai: *bagojtűdő* 'aszalt alma', *bogárhát* 'domborúra hányt rakás', *búzavirág szín* 'világoskék', *bürgegyomor* 'olyan gyomor, amely sűrűn kíván valami táplálékot', *csikófarkkóro* 'mezei növény; *Ephedra distachya*', *csizmaszárbögre* 'olyan bögre, amelynek alakja a csizmaszárra emlékeztet', *csókaláb* 'mezei virág, szarkaláb; *Delphinium consolida*', *gédaszakáll* 'kecskeszakáll', *gójaláb* 'alul lábkampóval ellátott rúdpár, amelyre föllépve játékból járnak a gyerekek', *harcsabajusz* 'hosszan lecsüngő, torzonborz bajusz', *jufarkalma* 'régii almafajta: apró, de jóízű, télire is eltehető', *kakastökpaszúr* 'babfajta', *kecskeláb* 1. 'fűrészelőbak', 2. 'kezdetleges faragószék', *kutyatökszilva* 'vöröshéjú, korai szilva', *lőszarkonty* 'annak a parasztasszonynak a hajviselete, konyba tekert haja, aki már elhagyta az ősi jellegzetes asszonyi címert, a fityulát'. *Úgy áll, mint a lőszar* — mondják gúnyosan; *lőszörgyűrű* 'lőszorból sodrott gyűrű', *lőszórlánc* 'lőszorból sodrott óralánc, amelyet régebben viseltek is', *lúdgegó* 1. 'a liba gégeje', 2. 'levesbe való csigatészta', *macskapöcsepaprika* 'mintegy 2–3 cm hosszúságú, ceruza vastagságú, igen erős paprikafajta, amelyet hüvelyestül szoktak belefőzni a levesbe', *sáfrányszín* 'élénk sárga', *szamár szín* 'világoskék' (acél; kések szakm.) és *tyúkláb* 'növényfajta, *Adonis aestivalis*'.

b) Hasonlító—hasonlított jelentésszerkezetű, főnévi összetételekből -ü/-ű képzővel alkotott melléknévek. — Az ide tartozó példák nagy része -ü/-ű melléknévképzővel alkotott származékszó. Az összetétel mindkét tagja főnév, és hasonlítást fejez ki. Ezeknek is két csoportja különíthető el: vannak hasonlítást kifejezők (pl. *tokmányórá* 'idomtalanul görbe orrú' stb.), valamint hasonlítást és birtokos kapcsolatot is kifejező szóösszetételek (pl. *lőfogú kukorica* 'nagy szemű kukoricafajta'; stb.). Mind a kettőben hasonlítás van, de másképpen, hiszen a *tokmányórá* származékszó értelme 'tokmányhoz hasonló orrú', a *lőfogú* jelentése pedig 'a ló fogához hasonló'.

1. Hasonlítást kifejező származékok: A SzegSz. adatai: *bodagmejjű* 'lapos mellű' [*bodag* 'kuglófszerű köttes tészta, amelyet kanállal fölvernek, aztán úgy öntik tepsibe'.

Olykor mazsolát is szórnak bele. Kisülés után lepényszerű darabokra vágják fel.], *borizű* 'savanykás' (főleg alma), *bűrbajusszű* 'régebben a bajusztalan férfiakat ezzel a csúfolódó jelzővel illették', *cinőgevalagű* 'vékony farű' (fehérnép), *gyűszűszájű* 'kerek, előreugró ajakű', *hegedűorrű* 'hosszű orrű', *kákabélű* 1. 'finnyás', 2. 'sovány', *keceállű* 'hegyesállű' (gűny.); [*kece* ...Nátly: „tsűtsos zsákforma hálò, mely a víz fenekén húzódik.”], *keszegseggű* 'laposfenekű' (fehérnép, tréf.), *kökényszòmű* 'kékszemű', *kökényszőrű* 'kékszörű' (marha), *külűfejű* 'nagy fejű' (gűny.); [*külű* 'régű kezdetleges, háborűs és egyéb korlátozások idején azonban manapság is titokban elòvett és üldözött paprikatorò eszköz'], *ludájfejű* 'akinek formátlanul hosszűkás a feje' [*ludáj* 'fözötök'], *paprikaszínű* ~ *paprikaszín* 'olyan vöròs, mint a paprika', *perecsarvű* 'olyan birka, amelynek szarva perec alakű', *pipaszárlábű* 'hosszű, véznalábű' (tréf.), *pókhasű* 'nagyhasű' (tréf.), *tokmányorű* 'idomtalanul görbe orrű', *tökfejű kácsa* 'kacsafajta', *tuskólábű* 'vastag lábű, lábikrájű', *tülökorrű* 'tömpeorrű', *uborkaorrű* 'nagy, formátlan orrű', *vasvèllaszarvű* 'hegyes-, egyenes-szarvű' (tehén), *vászonszínű* 'sápadt, beteges' és *vèrbélű* 'pirosbélű' (dinnye, narancs).

2. Hasonlítást és birtokos kapcsolatot is kifejezò származékok: A SzegSz. adatai: *bikanyakű* 'eròs, vastag nyakű', *bornyűszájű üng* 'kézelòtlen, bòujű férfiing, amelyet a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben Tápén még viseltek', *bògòjszòmű* ~ *bògòszòmű* 'kidülledt szemű' [*bògòly* 'lègyfajta, amely nyáron a jòszágon élòskòdik'], *ci-gányhajű* 'feketehajű', *fecskehasű paszűr* 'finom, fehérbőrű babfajta, csírájánál fekete folttal', *gòlyalábű* 'hosszű lábű', *gòrèlábű* 'nagy lábű, hosszű lábű', *gyikfejű* 'aránytalanul kis fejű' (ember), *hòdfarkű cserèp* 'olyan tetòfedò cserèp, amelynek egyik végén kampòszerű kidudorodás van és ennèlfogva a tetò lécvázába akaszthatò', *juhcsòcsű szòllò* 'a csemegeszòllò egyik fajtája', *kácsajárásű* 'kòvèr, alacsony természetű, tipegò járásű' (fòleg asszony), *kácsaorrű* 'a kácsa orrához hasonlatos', *kanfarű* 'keskeny farű' (űszò, fehérnép), *kecskecsòcsű szòllò* 'hosszűkás szemű csemegeszòllò', *kecskelábű asztal* 'X lábű, hosszű kocsmái asztal, amelyet lakodalomra ki is szoktak a vendèglòstòl bérelni', *kecsgeorrű* 'a kecsge orrához hasonlatos', *lánycsòcsű alma* 'fehér hèjű, édes ízű alma', *lòfògű kukorica* 'nagy szemű kukoricafajta', *lúdtalpű* 'akinek lúdtalpa van', *majmseggű* 'az olyan piroshejű retek, amelynek vége korcsosodás következtében kifehéredik', *òkòrszemű* 'nagy, kidülledt szemű', *szűnyogdèrèkű* 'karcsű, nyúlánk' és *szűnyog-lábű* 'hosszű, vékony lábű'.

B) A fogalmak hangulati rokonságán alapulò jelentèssűrítò összetètelek. — a) A két fogalom közötti hangulati hasonlòság azon alapul, hogy bizonyos állatok és növènyek valamilyen èlettani jellegzetessége, különleges állapota emberre átvitt tulajdonságként használatos. Egy bizonyos növènyèlettani sajátság és annak megnevezése alapján keletkezhetett a következò, állatra vonatkozò jelentèstòmòrítò összetétel a SzegSz.-ban: *sarjűliba* 'olyan liba, amely nem koratavaszi, hanem második (májusi) költèsbòl való'. Ritkábban az állat èletkora, fejlòdèsi állapota terjed el emberre vonatkoztatva. Ilyen típusű adatok a következòk: *sűldògyeròk* 'legényke' és *sűldòlány* 'serdűlò lány' [*sűldò* ~ *sűdò* 'fiatal disznò'].

Az egykor állattartással is intenzívebben foglalkozò szegedi és Szeged környèki lakosság mindennapi tapasztalatával, jó megfigyelòkèsszègèvel magyarázhatò néhány jelentèstòmòrítò mellèknèvnek olyanfèle használata, hogy azok emberi tulajdonság megjelòlésére szolgálnak a szegedi népnyelvben. Ezek a következòk: *bűrgebélű* 'olyan ember, akinek a szervezete megkívánja, hogy folyton rágcsáljon, emèsszen valamit' [*bűrge* 'juh'], *farkasbélű* 'nagy ètvágyű', *gòdènybélű* 'nagyètkű' (tréf.), *lòbélű* 'nagyètkű' és *madàrbélű* 'kisètkű'. Ezeknek a mellèkneveknek a keletkezésében és jelentèsében nyilvánvalòan az a körűlmény játszott közre, hogy a megfigyelò hajlamű közösség a szòban forgò

állatok jellegzetes élettani sajátosságát vitte át egy-egy emberi tulajdonság megnevezésére, jellemzésére.

b) Az élőlények nemével, a nemiséggel kapcsolatban is találtam egy-két olyan példát, amely szintén ide sorolható. A SzegSz. adatai a következők: *bürgyűszű* 'női szeméremtest' (euf.), *kancafal* 'olyan tanyafal, amely „homorúan volt polyvasárral kitapasztva úgy, hogy az alapzata mélyen a földbe rakva, körülbelül a fal magasságának felerészétől számítva (lefelé) mindig vastagodott. Lenn már egyméteres szélességűre is megnövekedhetett.”, *kancahordó* 'egyfenekű hordó, amelyet főleg vízfordásra használnak', *kancaászár* 'olyan kukoricászár, amely nem hajt csövet', *kangyékény* 'pákjás gyékény, amely szövésre alkalmatlan, csak tetőfedésre jó', *kankapocs* 'a kapocspárnak kidudorodó fele' (a másiknak *nyösténykapocs* a neve), *lópikula* 'a csödör nemző szerve' (félnépi, tréf.), *lópisztoly* 'a csödör nemző szerve' és *mönyecskepaszúr* 'finom, fehérbőrű babfajta, csirájánál fekete folttal'. Ezekben a jelentéstömörítő szóösszetételekben az elnevezés alapjául a nemi életből vett képek szolgálnak, s nehezebben kihámozható, rejtettebb hasonlóság jellemzi őket.

C) A jelentéssűrítő összetételek vizsgálatának *t a n u l s á g a i*. — A bemutatott példák száma jól jelzi, hogy a szegedi népnyelv meglehetősen gazdag jelentéssűrítő szóösszetételekben. Aligha tévedek, ha a népi szemlélettel összefüggő, hasonlítást kifejező összetételek keletkezését és számát az egyes helyi közösségek gondolkodásmódjával, lelki alkatával (pl. tréfalázásra, élcelődésre, ironizálásra való hajlamával) magyarázom. Úgy látszik, hogy ezen véleményemet megerősíti az a tény is, hogy a SzegSz. — a vizsgált jelentéssűrítő összetételek és önálló lexémák mellett — viszonylag sok olyan egyéb szókészleti elemet (pl. szólást, szókapcsolatot) is magában foglal, amely tréfás színezetű, esetenként pedig gúnyos, pejoratív hangulatú.

Tanulmányosnak látszik annak elemzése is, hogy a jelentéstömörítő összetételekben egy-egy tájegység vagy település lakossága mit és mihez hasonlított, hiszen ebben is lehetnek a szóban forgó kisebb-nagyobb közösségre különösen jellemző vonások. Hogy milyen fogalomkörből választja meg egy-egy vidék vagy település lakossága a jelentéstömörítő összetételekben a hasonlított, az természetesen összefügg mindennapi munkájával, tevékenységével. Ennek során ugyanis a természettel szoros kapcsolatban élő ember környezetének jól ismert dolgairól nevez meg különböző (pl. testi, lelki) tulajdonságokat. Hogy ez mennyire így van, azt a SzegSz. anyaga nagyon jól mutatja. Szegeden és néhány környékbeli faluban (Algyőn, Tápén) a Tisza közelsége folytán mindig fontos szerepe volt például a halászatnak és általában a vízi életnek. Könnyen érthető tehát, hogy ezeknek a településeknek a lakossága valamely tulajdonságfogalom megjelölésére a hasonlítás tárgyát a népéletnek erről a területről választotta ki. Erre utalnak például a következő, az összetételben hasonlítóként szereplő halnevek, illetőleg bizonyos halaknak a feltűnő (testi vagy egyéb) tulajdonságai (*harcsabajussz*, *kecsögeórú* és *keszegseggű*), valamint más, a vízi élettel kapcsolatos dolgok (pl. madarak, eszközök) megnevezései is (*gólyalábú*, *gödénybélű*, *keceállú* és *tutajbajussz*). — A népi juhászat egykori jelentőségét pedig az is mutatja, hogy néhány összetételben hasonlítóként a juhtartás fogalomkörébe tartozó lexéma is fordul elő a SzegSz.-ban (pl. *bürgebélű*, *juhcöcsű szöllő*, *jufarkalma*). — Jellemző lehet, hogy mely fogalomnak van több megnevezése, s nem kevésbé az is, hogy mit hasonlítanak más dologhoz, illetőleg annak valamilyen jellegzetes tulajdonságához (pl. alakjához, ízéhez, színéhez). Nyilvánvalóan az almatermesztés régi hagyományával függ össze az a tény, hogy például Szegeden és közvetlen környékén az almával kapcsolatban jóval több jelentéssűrítő összetétel (pl. *citromalma*, *jufarkalma*, *véralma*) és *-ú/-ű* melléknévképzős származékszó (pl. *borizű alma*, *lánycöcsű alma*) használatos, mint az ország más tájegységein. Mindez azt mutatja, hogy a népi szemléletmód szerepét, saját

tosságait más vidékek és települések nyelvjárási szókincse alapján is hasznos lenne megvizsgálni. Ehhez gazdag példaanyaguk révén a különféle típusú, örvendetesen nagyszámú tájszótárak és nyelvatlaszok eddig ki nem aknázott lehetőséget nyújtanának.

SZABÓ JÓZSEF

Popular world view as reflected in the word stock of the Szeged dialect of Hungarian

It is well known that, to this very day, it is primarily the agricultural population whose dialects have preserved a concrete outlook and visual way of thinking in the names they use for objects and phenomena of nature (as well as their properties). The investigation of vividly descriptive terms found in the various Hungarian dialects has been little pursued so far. The present author has collected a number of items from Sándor Bálint's Dialect Dictionary of Szeged that reveal a popular way of thinking in terms of pictures. On the basis of that material, he found it appropriate to present and analyse popular calendar terms, metonymy and meaning-condensing compounds. The paper presents lexemes and groups (types) of lexemes in which the linguistic resourcefulness of the people of Szeged is best reflected.

JÓZSEF SZABÓ